

El tren, l'estiueig i el termalisme a la Cerdanya: els testimonis d'Emmanuel Brousse i de Pau Vila

Hi ha llibres que són clàssics perquè, malgrat el pas del temps, continuen essent referents de consulta obligada i constitueixen valuosos testimonis documentals de com en un moment determinat s'estudiava i interpretava un fenomen concret. La Cerdanya, per sort, en té uns quants, d'aquesta mena de llibres. Aquí en destacarem dos. En primer lloc, *Les Pyrénées inconnues: La Cerdagne française* (1896), d'Emmanuel Brousse Fils (1866-1926), periodista, impressor del diari de Perpinyà *L'Indépendant* i diputat a l'Assemblea Nacional Francesa per la Gauche Républicaine Démocratique durant els anys 1906-1924. En segon lloc, *La Cerdanya* (1926), del geògraf Pau Vila (1881-1980), destacat introductor a Catalunya de la geografia humana possibilista, a la manera de Paul Vidal de la Blache.

Text > JOAQUIM M. PUIGVERT I SOLÀ

>> Postal amb el monument a Emmanuel Brousse, instal·lat a l'encreuament de les carreteres prop de Montlluís. (Foto: FONDS DE MARTÍ SOLER IRLA)

El denominador comú dels dos llibres és el seu objecte d'estudi; en el primer cas, la Cerdanya francesa i, en el segon, les dues Cerdanyes. Trenta anys justos separen els dos llibres, que tenen perfils prou diferenciats malgrat ser pioners tots dos en els camps respectius: el de Brousse és considerat la primera guia turística sobre la Cerdanya, i el de Pau Vila va ser «la primera pedra dels estudis geogràfics comarcals [en sentit modern] de les terres catalanes», tal com diria ell mateix. Ens proposem esbrinar i constatar quin plantejament varen fer tots dos del fenomen social de l'estiueig de les classes benestants (de quan encara no hi havia el dret al mes de vacances pagades), del turisme i el termalisme, i quina importància atorgaven a les connexions ferroviàries de la comarca. La celebració enguany dels cent anys de l'arribada del tren transpirinenc a Alp, Puigcerdà i la Molina és, certament, una bona ocasió per fer-ho. Pretext felíç.

>> *El coll de la Perxa.* (Foto: FONTS DE JOAQUIM M. PUIGVERT)

L'estiueig cerdà

Emmanuel Brousse veia en la Cerdanya francesa un gran potencial turístic per les seves belleses naturals i la seva gran riquesa en aigües termals. Es dolia, això sí, que restés ignota per a molts, i es lamentava que molts preferissin (perquè era indicador, deia, de «bon to») viatjar a Suïssa, a Itàlia o a les estacions termals més cèlebres de França. També es planyia que dins el departament del Pirineus Orientals no es fes gran cosa per atraure els estrangers. Brousse reconeixia que la Cerdanya mereixia ser considerada la *Suisse française*: «En été, c'est les pays le plus charmant qu'il soit, méritant à juste titre le nom qui lui a été souvent donné de: *Suisse française*»; una consideració que era, recordem-ho, molt freqüent en altres indrets d'alta muntanya del món on els paisatges propis eren reinterpretats a partir dels models o filtres alpins i suïssos. Brousse constatava que a penes arribaven a unes quantes dotzenes els francesos que a l'estiu anaven a passar uns dies a la Cerdanya, la majoria cerdans d'origen que retornaven als seus pobles nadius. En

canvi, reconeixia que els catalans del costat espanyol hi anaven molt més, ja que eren «plus pratiques ou plus perspicaces que nous».

Pau Vila constatava que abans que les comunicacions milloressin, a Puigcerdà ja hi arribaven estiuejants barcelonins: «Quan les comunicacions hi eren encara difícils, quan per arribar-hi calia fer hores i hores en carruatge, i algun tros amb matxo, aquesta comarca era quasi inconeguda. Unes quantes famílies barcelonines hi anaven a passar l'estiu, o bé a prendre les aigües a les Escaldes. Fins a 1866 no fou construïda la primera torre d'estiueig a Puigcerdà».

El tren, doncs, va ajudar a incrementar l'estiueig però, òbviament, no n'era pas la causa. Només cal recordar la novel·la *Pilar Prim* (1906), de Narcís Oller, en la qual es descriu la peripècia de la família de la protagonista per arribar a Puigcerdà des de Barcelona, des d'on surten a primeres hores del matí, i van amb tren fins a Ripoll, on agafen una diligència tirada per cavalls que els porta al balneari Montagut de vall de Ribes, on dinen i des d'on, en havent

dinat, el mateix carruatge (descansats els cavalls) els portarà per la collada de Toses a Puigcerdà, on arriben a darra-hora de la tarda. No només la literatura de Narcís Oller ha immortalitzat l'èpica dels viatges a la Cerdanya sense tren: el quadre *La diligència* del pintor Ramon Borrell i Pla en constitueix un testimoni immillorable.

El testimoni de Pau Vila constata com el turisme i l'estiueig a la part francesa de la comarca es van desenvolupar de manera més ràpida i precoç que no pas a la part espanyola. El geògraf destaca que un dels indicadors principals va ser el luxós Gran Hotel de Font-romeu, inaugurat el 1913, i el presenta com una «massa superba» i «la manifestació més frapant d'aquesta nova activitat [turística] cerdana». Es tractava d'un hotel construït i explotat per la Societat de Ferrocarrils de Midi i d'Hotels de Muntanya que, entre altres objectius, volia contribuir a fer més rendible la construcció de la línia del Tren Groc que, des de Vilafranca del Conflent, arribà a la Guingueta el 1911, tretze anys abans que el transpirinenc arribés a Puigcerdà.

>> Un grup de persones en barca a l'estany de Puigcerdà. (Foto: FONS DE JOAQUIM M. PUIGVERT)

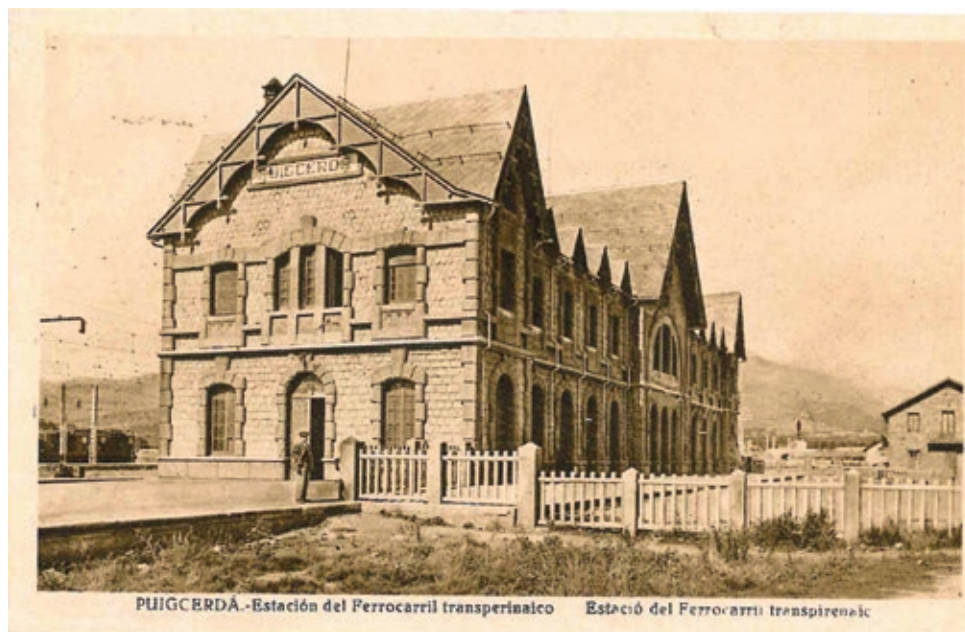
Tal com deia Pau Vila, la previsió era que les dues línies es trobessin a la Tor de Querol, cosa que, efectivament, succeí el 1929, any en què s'electrificà la línia: «Les dues línies s'ajuntaran a la Tor de Querol, i seguint la vall, el tren salvarà l'alt port de Pimorent, pel túnel que forada el muntanyam en una longitud de 4.250 m i desemboca a les terres gavatxes. Aleshores [conclou de manera solemne] la voluntat dels homes haurà superat les màximes dificultats orogràfiques i tota la comarca podrà ésser fàcilment i completament incorporada al tràfec modern».

El somni de Brousse d'una Cerdanya ben comunicada amb tren per les dues bandes de la frontera tardà més de setze anys a fer-se realitat (en el cas de França) i una mica més de trenta anys en el cas d'Espanya. Per Brousse, el tren era vist com una garantia de prosperitat i d'obertura per a una regió amb un gran potencial turístic però fins aleshores massa desconeguda per a molts. El tren, per Brousse, havia de complementar les bones vies de comunicació que tenia per carretera a la part francesa: dues rutes nacionals, la 116, de Perpinyà a Cerdanya i la 20, de Tolosa a la Guingueta d'Ix (Bourg-Madame), i una densa xarxa de camins veïnals, «la plupart carrosables et très bien entretenus». La implicació

de Brousse amb el tren no només fou teòrica i periodística, sinó també política i simbòlica; no endebades, recordem-ho, va ser un dels impulsors de la línia de Vilafranca del Conflent - Montlluís (1903-1910) i va participar en els actes oficials de la inauguració de la línia del transpirinenc el 10 d'agost de 1919 amb l'arribada del tren a Ribes de Freser. Per la seva gran im-

plicació amb el foment del tren i l'economia de la Cerdanya, així com la viticultura, quatre anys després de la seva mort se li va dedicar, el 1930, un destacat *lieux de memoire*, un monument a la Cabanassa, obra de l'arquitecte Mas Chancel i de l'escultor Raimon Sudre, resolt amb llenguatge propi de l'*art déco*, de línies anguloses i geomètrizades, on es pot llegir la inscripció: «Emmanuel Brousse. À l'apôtre de des économies, au ministre mort pauvre. Au bienfaiteur de la Cerdagne, au défenseur de la viticulture».

Pau Vila, com Brousse, també veia en el turisme un dels factors clau per a l'economia futura de la Cerdanya: «La Cerdanya es troba circumscrita a les seves vocacions naturals, l'agricultura i la ramaderia, però amb les seves belles naturals i el seu clima sec, si va fent-se assequible i habitable, podrà desenrotllar plenament la indústria moderna de la muntanya: el turisme». Calia, però, fer-la assequible i habitable. El geògraf parla dels estiuejants com a «immigració estiuenca» en contrast amb l'«emigració hivernal», practicada temporalment per molts cerdans per anar a fer de mantegaires i cansaladers a Barcelona, o parets de pedra seca a terres més baixes, o de comerciants ambulants, entre altres activitats per compensar la manca de feina durant el llarg hivern a les comarques pirinenques. Vila esmenta que «al cantó d'Espanya», a excepció

>> L'antiga estació de ferrocarril. (Foto: FONS DE JOAQUIM M. PUIGVERT)

de Puigcerdà i de Llivia i, en menor mesura, de Bellver, Alp i Das, l'estiueig hi tenia escassa presència «per manca de bons hostatges i per deficiència de carreteres»; una clara diferència amb el nombre d'estiuejants que augmentava cada any a la banda francesa, de manera especial per la baixa del franc i el factor d'atracció que representava Font-romeu.

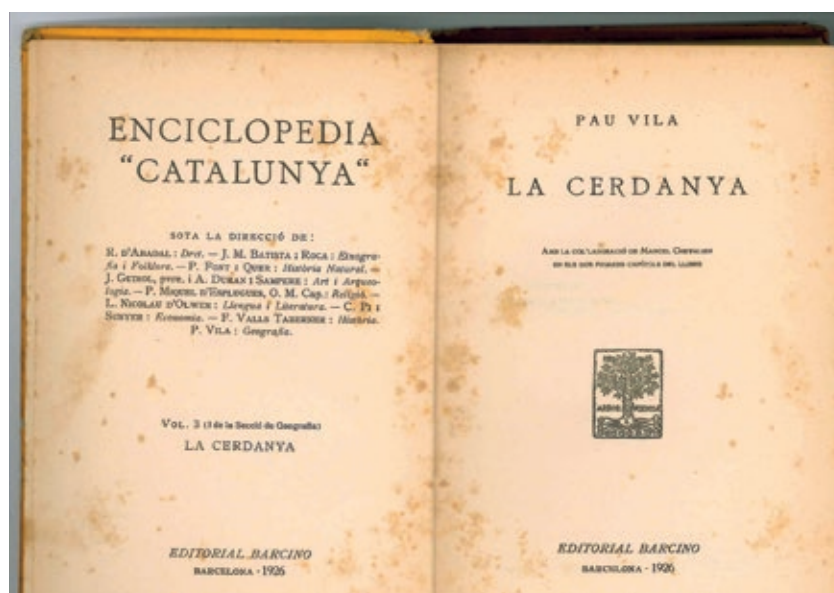
Com a principals nuclis d'estiueig a la banda francesa esmenta Font-romeu (amb el seu Gran Hotel, nucli de xalets i el santuari), Sallagosa (amb 100 estiuejants), Angostrina (120), Er (200), Oceja (50 famílies), Odelló i la Tor. D'aquests estiuejants dirà que en gran part eren cerdans francesos de Barcelona, catalans del Rosselló i «gent de la Catalunya cispirinenca». L'impacte de l'estiueig a la Cerdanya francesa també va ser arquitectònic; no endebades Pau Vila parla de «la casa bastida expressament per a l'estiueig», de la qual afirma «o bé és una "torre de senyors", a l'estil barceloní (Puigcerdà, Oceja, Caixans, Das), o bé és d'aquesta mena de xalets, d'aparença pretensiosa o amb reminiscències més o menys suïsses, que hom troba un xic per tot a la Cerdanya francesa i amb abundor a Font-romeu i a Superbolquera».

Així doncs, a la Cerdanya francesa el títol de la *Suïssa francesa*, a la manera de Brousse, no seria només un reclam turístic i propagandístic, sinó que també es traduiria en una arquitectura destinada a usos turístics i esportius que empraria el model del xalet suís i alpí com a model d'inspiració transnacional. El que hem anomenat *procés d'alpinització de l'arquitectura* començaria, així doncs, uns anys abans a la Cerdanya francesa que no pas a l'espanyola; cosa del tot lògica atenent al seu desenvolupament turístic més precoç. En qualsevol dels casos, però, no es pot oblidar que si el turisme d'alta muntanya d'arreu del món adopta els Alps i Suïssa com a model referencial, o com a mirall per utilitzar com a reclam publicitari, o com a font d'inspiració arquitectònica, és pel fet que abans els Alps havien esdevingut, en paraules de Rémy Knafou, «la primera muntanya turística del món».

Uns dels primers edificis que incorporaria el llenguatge alpí a la Cerdanya del Principat seria el Xalet de la Molina del Centre Excursionista

>> Propaganda del balneari de les Escaldes. (Foto: FONTS DE JOAQUIM M. PUIGVERT)

>> Portada interior del llibre de Pau Vila sobre la Cerdanya francesa. (Foto: FONTS DE JOAQUIM M. PUIGVERT)

Uns dels primers edificis que incorporaria el llenguatge alpí a la Cerdanya del Principat seria el Xalet de la Molina del Centre Excursionista de Catalunya, inaugurat el 1925. Pau Vila el presenta com una «bella mostra del que hauria d'ésser un hostel apropiat al turisme modern».

de Catalunya, inaugurat el 1925. Pau Vila el presenta com una «bella mostra del que hauria d'ésser un hostel muntanyenc i català, apropiat al turisme modern». No es tractava, en rigor, d'un edifici creat *ex novo*, sinó de l'ampliació i reforma d'un vell cor-

ral de xais efectuada per l'arquitecte noucentista Josep Danés i Torras (1891-1955). A Pau Vila li devia plaure que l'arquitecte respectés el paredat de pedra a les façanes i l'obra vista en els contorns de portes i finestres tal com era tradicional en les cases cer-

danés, però li va passar desapercebut l'ús innovador de les llucanes, que no era propi a la Cerdanya i que li dona un segell alpí inequívoc. El Xalet de la Molina és, sens dubte, un dels millors exemples a la Cerdanya de l'anomenada arquitectura regionalista, una arquitectura que, tot i inspirar-se en les diverses arquitectures tradicionals, maldava per adaptar-se a les necessitats modernes amb una clara voluntat d'integrar-se en el paisatge.

És interessant constatar que també l'estació de tren de Puigcerdà inaugurada el 1927, que gràcies a Josep Clara sabem que va ser projectada per l'enginyer Josep M. Fuster, respon a aquests criteris *alpinitzadors*. Si bé manté detalls classicistes, la coberta de pissarra entrecreuada i amb petites llucanes li dona també un inequívoc regust muntanyenc. Tal com ha destacat Antonio de Rossi a *Architettura alpina moderna in Piemonte e Valle d'Aosta* (2005), l'arquitectura de les estacions ferroviàries de muntanya gaudia d'un alt potencial simbòlic, ja que també podia funcionar com a reclam publicitari per a les companyies ferroviàries.

En definitiva, xalets, hotels i estacions podien respondre a les expectatives del turista i viatger que arribava als Pirineus sempre ansiós de trobar una alteritat paisatgística i arquitectònica, possiblement més escenogràfica que «autèntica», en expressió feliç de Dean MacCannell al seu llibre *El turista: Una nueva teoría de la clase ociosa* (2003).

Balnearis i sanatoris

Pau Vila dona molt de relleu al potencial de la Cerdanya pel que fa als balnearis (d'aigües termals i sulfuroses) i al turisme de salut. A part de les aigües de Llo i de Quer, esmenta de manera especial les de Senillers i les Escaldes, pel fet d'haver-se convertit en estacions balneàries. Segons ell, els banys de Senillers eren «d'organització menys modernitzada» que els de les Escaldes, que descriu com un «magnífic establiment balneari obert tot l'any i que pot hostatjar més de 200 persones»; descripció que no desmereix gens de la realitzada trenta anys abans per Brousse, que també denota que, pel que fa a les infraestructures balneàries, França portava avantatge.

A la publicitat del balneari de les Escaldes present al llibre de 1896 Brousse ja el presentava com a «gran establiment termal» en mans de la família Agustí, que en tenia la propietat, i del doctor Martí, responsable dels tractaments mèdics. Restava obert de l'1 de juny a l'1 d'octubre. S'anunciaven amb tot detall les aigües sulfuroses i sulfuroses-alcalines, de 18 a 44 graus de temperatura, adequades per al tractament de malalties diverses relacionades amb les vies respiratòries, urinàries, reumatismes, afecions nervioses, malalties de la pell i malalties venèries, entres d'altres. També s'anunciava que a l'establiment s'oferia el tractament Kneipp, és a dir, un tractament naturista basat en la hidroteràpia, una nutrició amb escàs ús de carn i exercici físic, que porta el nom del seu creador, el sacerdot catòlic alemany Sebastian Kneipp (1821-1897).

S'anunciava, així mateix, que l'establiment de les Escaldes es trobava en un dels millors punts dels Pirineus, a 1.400 metres sobre el nivell del mar, amb un clima sec molt sa. Però no tots els avantatges eren de caràcter mèdic. La publicitat també recordava que anar al balneari era una qüestió d'oci i de sociabilitat. Així, s'anunciava que disposava d'un cafè billar, de sales de lectura, de companyia i de concert, de grans jardins, a més d'una «excel·lente cuina». I tot a preus mòdics. Òbviament també es feia referència a com arribar-hi, situat a 50 quilòmetres de les vies fèrries de Vilafranca, Ax i Ripoll, i que disposava de diligències molt confortables.

Complementaven els balnearis l'existència d'una xarxa de sanatoris a la Cerdanya francesa de la qual parlà degudament Pau Vila: «el clima sec i el cel clar de Cerdanya, amb les bones comunicacions de la part francesa, han induït a la implantació de sanatoris d'altitud per a les cures de sol i d'aire. El primer fou el sanatori helioteràpic, situat a 1.800 metres, prop de Font-romeu, de la Federation des Pupilles de l'École Publique des Orphelins de la Guerre; magnífic bastiment de 4 pisos, inaugurat ara fa dos anys, el qual pot rebre 160 nois i noies predisposats a la tuberculosi». A més d'aquests sanatoris, el geògraf també destacaria els dos existents a Odelló i a Oveja.

A tall de cloenda

Hem vist com els testimonis d'Emmanuel Brousse i de Pau Vila ens ofereixen una bona diagnosi de la importància que va tenir el tren per millorar les comunicacions amb la Cerdanya, a banda i banda de la frontera. A part del Tren Groc de via estreta, la connexió a la Tor de Querol l'any 1929 dels trens que procedien, respectivament, de Ripoll i d'Acs (Ax-les-Thermes), va possibilitar la connexió ferroviària internacional. Tal com ha plantejat Vicenç Orta, aquesta via internacional, en els dos costats de la frontera, disposava d'unes característiques tecnològiques que la feia única a Espanya i França: les dues línies, en els països respectius, eren (i són) les línies ferroviàries d'amplada convencional (ja sigui d'amplada ibèrica o europea) que aconseguen més altitud sobre el nivell del mar, i les dues disposen de dos grans túnels que els permeten arribar a la Cerdanya (el de Toses, de quasi 4 quilòmetres, i el de Puimoret, de més de 5 quilòmetres), i de sengles túnels helicoidals (el del Cargol abans de Toses i el de Saillens), que els permeten salvar uns grans desnivells amb pocs metres. En definitiva, una gran obra d'enginyeria que va afavorir, entre altres factors, l'arribada d'estiuejants i clients per als balnearis d'aigües termals.

La celebració del centenari de l'arribada del tren a Puigcerdà hauria de ser una bona ocasió no només per rellegir dos *clàssics* com Emmanuel Brousse i Pau Vila (com hem fet i proposat), sinó per repensar de manera col·lectiva el futur del tren (més d'un cop amenaçat pel tancament de línies), de les aigües termals (els grans edificis de les Escaldes avui tancats ens parlen d'una profunda crisi balneària a la Cerdanya), del Xalet de la Molina (avui també tancat i en estat de conservació més que precari) i del turisme d'estiu i d'hivern per tal que s'adaptin als canvis socials i culturals actuals derivats d'una major sensibilització mediambiental i un interès més gran per les teràpies naturals validades científicament. Cal, en definitiva, que el tren i les aigües termals s'adaptin a un turisme i un estiueig de masses que ja té poc a veure amb la vella pràctica de l'estiueig elitista. És urgent repensar-ho. Amb Jocs Olímpics d'Hivern el 2030. O sense.